

Aurélien Robert

Ο ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΣΤΗΝ ΚΟΛΑΣΗ

ΑΙΡΕΣΗ, ΑΘΕΪΑ ΚΑΙ ΗΔΟΝΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ.

Άρθρο του Joël Schnapp (23-4-2021).

Τίποτα δεν εμποδίζει να σκεφθούμε την ηδονή και ακριβώς αυτό προτείνει ο Aurélien Robert διευθυντής ερευνών στο Γαλλικό Ίδρυμα Ερευνών και ειδικός στην μεσαιωνική φιλοσοφία (γεν. 1977) σε ολόκληρο το βιβλίο του *Ο ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ στην Κόλαση, αίρεση, αθεΐα και ηδονισμός τον Μεσαίωνα*. Ο ερευνητής μας προσκαλεί σε ένα μακρύ φιλοσοφικό ταξίδι επειδή δεν πρόκειται μόνο να περιγράψει ένα φιλοσοφικό σύστημα που ανάγεται στην Αρχαιότητα αλλά επίσης να καταλάβει την επανάληψη του, από την εμφάνιση του μέχρι την Αναγέννηση. Το έργο εγγράφεται με την πρώτη σε μια μακρόχρονη προοπτική, όπως ακριβώς την προσδιόρισε ο Fernand Braudel και εδώ είναι μια από τις κυριότερες πλευρές της: κανείς πιο πριν δεν είχε βάλει αυτό το στοίχημα. Το βιβλίο του Aurélien Robert έρχεται λοιπόν να καλύψει αυτό το φιλοσοφικό και ιστοριογραφικό χάσμα.

Ο Επίκουρος έχει συζητηθεί από πολλούς συγγραφείς, αλλά οι επικούρειοι, οι ίδιοι, προορίζονται για τον 6^ο κύκλο της Κολάσεως του Δάντη.

Στην εισαγωγή του, σε μια κατάδυση στην Κόλαση του Δάντη, ο φιλόσοφος προετοιμάζει το έδαφος του προβληματισμού του: γιατί, ανάμεσα σε πολυάριθμους Έλληνες ή Ρωμαίους στοχαστές, οι επικούρειοι είναι οι μόνοι που στέλνονται στον έκτο κύκλο της Κολάσεως; Γιατί αντιλαμβάνονται τον Επίκουρο σαν Αιρετικό; Πως ένας φιλόσοφος που έζησε τέσσερις αιώνες πριν από τον Χριστό μπόρεσε να γίνει αρχέτυπο του εχθρού της χριστιανικής πίστης κατά τον Μεσαίωνα; Και, τελικά, η Αναγέννηση ήταν πράγματι η χρονική στιγμή της εκ νέου ανακάλυψης του Έλληνα φιλοσόφου;

Το πρώτο μέρος είναι αφιερωμένο στην Αρχαιότητα. Αφού ξεκαθαρίζει συνθετικά την φιλοσοφία του δασκάλου, όπου υπενθυμίζει ότι, αντίθετα με κάποιες κοινώς παραδεδεγμένες ιδέες, ο επικουρισμός δεν έχει μεγάλη σχέση ούτε με την αθεΐα ούτε με τον ηδονισμό, ο Aurélien Robert εξηγεί ότι αυτό το φιλοσοφικό ρεύμα έχει υποστεί επιθέσεις και καταδίκες για ανηθικότητα από τη στιγμή της εμφάνισής του. Κατόπιν ερευνά την διασπορά των επικούρειων ιδεών στα άκρα της Μεσογείου, στην Ελλάδα, προφανώς, αλλά επίσης στην Αίγυπτο, στη Συρία και στη νότια Ιταλία. Δείχνει ότι τελικά στην Ανατολή οι επικούρειες σχολές έχουν περισσότερο διατηρηθεί, μέχρι την εξαφάνισή τους, ακόμη ανεξήγητη, μέσα στον 3^ο αιώνα μ.Χ. Ακολουθούμε λοιπόν την πάλη ανάμεσα στις διαφορετικές κοινότητες, εβραϊκές, χριστιανικές και παγανιστικές,

υπό την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Δίδεται έμφαση στην δυναμική αντιπαλότητα ανάμεσα στις επικούρειες και χριστιανικές κοινότητες που βρίσκονται στις ίδιες περιοχές. Ο συγγραφέας δείχνει πως οι χριστιανοί συγγραφείς, φιλονικούν με τους παγανιστές, από τη μια μεριά, και τους αιρετικούς, από την άλλη, είχαν την τάση να τους αναμιγνύουν. Ακολουθούν πολλές εμπαθείς σελίδες για τον Justin de Narlouse ή τον Hippolite de Rome και τις προσπάθειες τους να εξομοιώσουν παγανιστές και αιρετικούς. Ο συγγραφέας καταλήγει ότι η επικούρεια αίρεση έχει οριστικά παγώσει στη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα μ. Χ., δηλαδή σε μια εποχή όπου δεν υπήρχαν πλέον οι επικούρειες σχολές από πολύ πιο πριν. Και όμως: όπως υπογραμμίζει ο Jean-Claude Schmitt στο γνωστό του βιβλίο, *Ο Θάνατος μιας αίρεσης*, οι κατηγορίες για αίρεση που διατυπώθηκαν κατά το τέλος της Αρχαιότητας από τους Πατέρες της Εκκλησίας είχαν γίνει δεκτές όπως ήταν καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα.

Ο φιλόσοφος δίνει νέα απόδειξη πρωτοτυπίας στο δεύτερο μέρος της μελέτης του, χρησιμοποιώντας όχι κοινή μετατόπιση, που μαρτυρά στέρεη πολυμάθεια. Εάν καταδύεται στην χριστιανική πρόσληψη του Επίκουρου, ερευνά εξίσου τις εβραϊκές και ισλαμικές παραδόσεις της ύστερης Αρχαιότητας. Είναι πρώτα οι σημειώσεις για τα δυσνόητα βιβλικά κείμενα που κρατούν την προσοχή του: φαίνονται συνολικά, του Jérôme και του Lactance μέχρι του Pierre de Jean Olivi, πολύ εχθρικά προς τον Επίκουρο και η επίδραση τους γίνεται αισθητή μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα. Στην παράδοση των ραββίνων, είναι ο όρος *απίκορος*, μια εβραϊκή λέξη που υποδηλώνει την αίρεση, που αποτελεί το αντικείμενο λεπτομερούς ανάλυσης. Χωρίς αμφιβολία οι *απικουρισίμ* της Mishna (Το Mishnah ή Mishna είναι η πρώτη μεγάλη γραπτή συλλογή των εβραϊκών προφορικών παραδόσεων που είναι γνωστές ως προφορική Τορά. Είναι επίσης το πρώτο μεγάλο έργο της ραβινικής λογοτεχνίας) αναφέρουν με κάποιο τρόπο τους επικούρειους φιλοσόφους. Ξαναβρίσκουμε εξάλλου αυτή την εικόνα του επικούρειου αιρετικού κατά τον Μεσαίωνα σε συγγραφείς όπως ο Maimonide ή ο Isaac Albalag. Ο συγγραφέας ενδιαφέρεται τελικά για την ισλαμική παράδοση, κυρίως για τον al Ghazali, νομικό του 11^{ου} αιώνα, και για τον Averroès, κατόπιν ερευνά την αντίληψη τ *dahriyya* (Οι Νταρία απεικονίζονται στην Ισλαμική θεολογική λογοτεχνία ως φυσιοδίφηδες και υλιστές που αρνούνται την ύπαρξη οτιδήποτε δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό από τις αισθήσεις), που δείχνει γενικά μια κατηγορία απίστων. Αλλά οι πηγές έχουν την τάση να ενώνουν αυτούς τους απίστους με τους υλιστές, όπως τους προϊσλαμικούς ποιητές *Mu'allaquāt* (συλλογή επτά προ-ισλαμικών αραβικών *qaṣīdah_s* (ωδές), το καθένα θεωρείται ότι είναι καλύτερο κομμάτι του συντάκτη της. Δεδομένου ότι οι ίδιοι οι συγγραφείς συγκαταλέγονται μεταξύ των δώδεκα περίπου πιο διάσημων ποιητών του 6ου αιώνα, η επιλογή απολαμβάνει μια μοναδική θέση στην αραβική λογοτεχνία, που αντιπροσωπεύει τα καλύτερα της πρώιμης αραβικής ποίησης), και κατά επέκταση τους επικούρειους. Οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες συγκλίνουν και αντιλαμβάνονται ότι: «ο επικούρειος των χριστιανών έγινε το σύμβολο όλων των φιλοσοφικών αιρέσεων δεχόμενος

μορφές κοσμολογίας χωρίς θεούς...» (σελ. 124). Παρά λοιπόν την εξαφάνιση των επικούρειων κοινοτήτων, διαπιστώνουμε την επιμονή αυτού που ο συγγραφέας αποκαλεί «*αίρεση φάντασμα*», την οποία η Εκκλησία δεν έπαψε εντούτοις να καταγγέλλει.

Το τρίτο μέρος προσεγγίζει την μεσαιωνική δαιμονοποίηση του Επίκουρου. Ο Aurélien Robert θυμίζει ότι, εκτός από την περίφημη δίκη της Ορλεάνης η οποία, το 1022, έστειλε στην πυρά δώδεκα μέλη του συμβουλίου των επισκόπων του Καθεδρικού, δεν έχουμε κανένα άλλο παράδειγμα καταδίκης για επικουρισμό. Περισσότερο από την πυρά, είναι οι φλόγες της κόλασης τις οποίες πρέπει να φοβάται ο επικούρειος πιστός. Με τρόπο λίγο ταχύ, ο συγγραφέας βεβαιώνει ότι η μορφή του επικούρειου είναι προορισμένη να προξενεί φόβο και δεν υπάρχει τελικά παρά μόνο στο κήρυγμα. Είναι ίσως εδώ μια σχετική έλλειψη του έργου: θα θέλαμε να μάθουμε εάν αυτή η νεκρανάσταση του αιρετικού επικούρειου δεν είναι συνέπεια της βούλησης για ανάκτηση κατάστασης από την Εκκλησία και της σχετικής καταπίεσης, όπως την περιέγραψε ο Robert I. Moore (*Αιρετικοί. Αντιστάσεις και καταπίεση στην Μεσαιωνική Δύση*, Βερολίνο, Παρίσι, 2012). Από την άλλη μεριά, μια οπτική της επικούρειας αίρεσης σε σχέση με άλλες αιρέσεις, κυρίως των βαλδενσίων (το κίνημα των Βαλδενσίων ξεκίνησε τον 12ο αιώνα -περίπου τέσσερις αιώνες πριν την Μεταρρύθμιση, στις κοιλάδες των Άλπεων, στη Σαβοΐα και στο Πεδεμόντιο, όταν μία ομάδα χριστιανών επιχείρησε κατ' αυτήν, να επιστρέψει στην αποστολική απλότητα) ή των καθαρών (καθαροί ή Αλβιγινόι ήταν το όνομα που δόθηκε σε μια θρησκευτική σέκτα με χριστιανικές ρίζες, η οποία βασιζόταν σε στοιχεία που προέρχονταν από τον Γνωστικισμό), θα είχε εκτιμηθεί αλλά χωρίς αμφιβολία αυτό είναι αντικείμενο ενός άλλου βιβλίου.

Ο Δάντης αναζήτησε να διακρίνει τον αιρετικό επικούρειο και προορισμένο για τις τιμωρίες της Κολάσεως από τον φιλόσοφο και τη θεωρία του.

Όπως και να είναι, ο φιλόσοφος εξετάζει τις κύριες πηγές της μεσαιωνικής επιχειρηματολογίας ενάντια στους επικούρειους, τις *Αναγνωρίσεις* του Ψευδο-Κλήμεντα της Ρώμης, τις *Εξομολογήσεις* του Αυγουστίνου, ή ακόμη τα κηρύγματα του Julien de Vézelay. Με τον τρόπο των *άγριων Ανιχνευτών* του Roberto Bolaño, που ερευνούν, στην έρημο της Σονόρα, τα χαμένα ίχνη σουρεαλιστών συγγραφέων, ο Aurélien Robert αρχίζει την έρευνα των φαντασμάτων του Επίκουρου τον 13^ο αιώνα. Μελετά πρώτα απ' όλα μια ανώνυμη διατριβή η οποία καταγγέλλει την θηριωδία και την ασέβεια των επικούρειων, κατόπιν κάνει τη σύνδεση ανάμεσα σε αυτή τη διατριβή και στα έργα του Guibert de Tournai και του Engelbert d' Admont, κάτι που μας δείχνει «*πως ο επικούρειος του 13^{ου} αιώνα, πρόσωπο φανταστικό για το οποίο δεν σταματάμε να λέμε ότι είναι ήδη εκεί ή έτοιμο να φτάσει, ήταν θεωρητική κατασκευή στη διασταύρωση της ερμηνείας, της θεολογίας και της φιλοσοφίας*» (σελ. 157). Τελειώνει αυτό το μέρος με μια ακριβή ανάλυση του προσώπου του Επίκουρου από τον Δάντη που καταλήγει σε ένα ενδιαφέρον συμπέρασμα: ο

Φλωρεντινός φαίνεται πράγματι να δείχνει τη διαφορά ανάμεσα στον αιρετικό επικούρειο, που δέχεται τις τιμωρίες της Κολάσεως, και στην προσωπικότητα του Επίκουρου, φιλοσόφου του οποίου οι θέσεις μπορούν να συζητηθούν.

Δυνατός από αυτή τη διαπίστωση, ο συγγραφέας αποδεικνύει, στο τέταρτο μέρος, ότι, πριν από τον Δάντη, πολλοί μεσαιωνικοί συγγραφείς είχαν ζητήσει, τελικά, να σώσουν το Επίκουρο από την επικούρεια αίρεση, δηλαδή να καταδικάσουν την ηδονή και τον υλισμό διατηρώντας εντελώς την ιστορική μορφή του φιλοσόφου. Αυτές οι ιδέες φυτρώνουν στον Abélard αλλά τις βρίσκουμε εξίσου στον Guillaume de Malmesbury ή στον Jean de Salisbury. Έτσι, σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, διακρίνουμε καθαρά προσπάθειες διάκρισης ανάμεσα σε μια λαϊκή μορφή του επικούρειου και σε αυτή του ίδιου του Επίκουρου. Ο συγγραφέας εξετάζει στη συνέχεια το φιλολογικό είδος των βίων του φιλοσόφου και δείχνει, στηριζόμενος στον Pétrarque και τον Γιονανί Colonna ότι, αντίθετα με τις κοινά αποδεκτές ιδέες, η μορφή του Επίκουρου είναι εκ νέου το αντικείμενο ισχυρών καταδικών κατά την Αναγέννηση.

Είναι πράγματι σε όλη την επικούρεια ανάλυση της επιθυμίας που θα παρακολουθήσουμε μια πραγματική αποκατάσταση του Επίκουρου, κάτι που είναι το αντικείμενο ενός πέμπτου και τελευταίου μέρους. Εκεί βρίσκουμε κατ' αρχήν μια ακριβή σύγκριση ανάμεσα στο σύστημα του Επίκουρου και του Αριστοτέλη και τα σημεία της σύγκλισης τους κατόπιν στοιχεία για την πρόσληψη του Επίκουρου στο Βυζάντιο. Κατόπιν ένα κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην άποψη του για την σεξουαλική ηδονή και στις κριτικές οι οποίες του έγιναν γι' αυτό, από τον Galien μέχρι τον Pietro d' Abano. Ο Aurélien Robert αφιερώνει ένα τελευταίο κεφάλαιο στην πρόσληψη, στην Αναγέννηση, του Έλληνα φιλοσόφου του οποίου ερευνά την «*εκ νέου ανακάλυψη*». Όπως έχει δείξει σε όλη την ανάλυση του βιβλίου του, η εργασία της αξιολόγησης του επικουρισμού είχε ολοκληρωθεί, πολύ πριν ο Poggio Bracciolini να ανακαλύψει εκ νέου το De Natura Rerum του Λουκρήτιου το 1417. Τελικά, ο ερευνητής αποδεικνύει ότι οι συγγραφείς της Αναγέννησης ήταν πολύ λιγότερο ευαίσθητοι στην επικουρισμό απ' όσο πιστεύουμε, τόσο τους απωθούσε ο υλισμός του.

Στο τέλος αυτής της πορείας μέσα στην επικούρεια παράδοση, ο συγγραφέας καταλήγει σε σημαντικά συμπεράσματα: όχι μόνο η εκ νέου ανακάλυψη του Επίκουρου στην Αναγέννηση είναι μύθος, αλλά κυρίως ο Μεσαίωνας δεν έκρυψε τον Έλληνα φιλόσοφο, εντελώς το αντίθετο. Βεβαίως, η φανταστική εικόνα του αιρετικού επικούρειου, που κληρονομήθηκε από την Αρχαιότητα, μεταφέρθηκε σημαντικά από το κήρυγμα, αλλά η προσωπικότητα του Επίκουρου και ορισμένα στοιχεία της ηθικής του προκαλούσαν πάντοτε τον θαυμασμό. Πέραν από το γεγονός ότι κάλυψε ένα απίστευτο ιστοριογραφικό κενό, ο Aurélien Robert, μέσα από την κριτική του για τον Stephen Greenblatt (*Quattrocento*, Flammarion, 2013) θέτει εκ νέου υπό εξέταση αυτό που ονομάζει «*μύθο της ουμανιστικής επανάστασης της Αναγέννησης*». Κάνοντας αυτό, εγγράφεται, στο πλευρό άλλων, όπως ο Martin Aurell στο βιβλίο του *Χριστιανοί ενάντια στις Σταυροφορίες* (Fayard 2013), σε μια επιχείρηση εκ νέου

ανάγνωσης ενός Μεσαίωνα πολύ πιο ανοικτού και πολύ πιο πολλαπλού απ' όσο γενικά πιστεύουμε. Αυτά δεν είναι εδώ οι μόνες αξίες αυτού του έργου. Ανοίγει πράγματι νέες προοπτικές. Περιμένουμε κυρίως με ανυπομονησία μια συγκριτική έρευνα του φιλοσόφου και του Μωάμεθ. Πράγματι, διαπιστώνουμε εύκολα στην περιγραφή του αιρετικού επικούρειου συγκλίσεις με τον μαύρο μύθο του προφήτη, που και ο ίδιος έχει χαρακτηριστεί από την κτηνωδία του και την ασέβεια του. Σημειώνουμε εντούτοις αμέσως διαφορές: ορισμένοι μεσαιωνικοί συγγραφείς δεν διστάζουν να επικαλεστούν το ισλάμ για να ασκήσουν καλύτερη κριτική στον επικούρειο υλισμό. Σε αυτή την περίοδο φαίνεται, αυτό το «*επικούρειο γουρούνι*» ανησυχεί πολύ περισσότερο από τον «*άπιστο σκύλο*».

11-7-2021

Μετάφραση: ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ